

TERESA ŻEBEREK

O pewnych typach incipitów literackich tekstów pisanych

Jednym z bardziej znanych i typowych sposobów tworzenia incipitu literackich tekstów pisanych jest przedstawienie jako punktu wyjścia dla narracji pewnego wycinka rzeczywistości, a także umieszczenie go w konkretnym czasie i przestrzeni. Można to robić na wiele sposobów, zwykle jednak początkowe zdania tekstu przedmiotowego wnoszą w całości nową informację i to w sposób jawny¹. Rzadko zawierają odwołania do wcześniejszej komunikacji, w wypadku incipitu – pozorowanej, z czym stykamy się np. w kontaktach bezpośrednich, gdy w dużym stopniu wykorzystywana jest wspólna dla nadawcy i odbiorcy wiedza o otaczającym ich świecie².

Wszelkie formuły inicjalne tekstów, także i te, w których uwzględniono informacje lokatywno-temporalne, są budowane, jak wiadomo, według pewnych klasycznych niekiedy schematów, stosowanych w podobnej formie od dawna. Zwykle zwraca się uwagę na fakt, że struktury występujące w formule incipitowej muszą się specjalnie do niej nadawać, gdyż początek tekstu musi sprostać określonym wymogom.

Dla literackiego tekstu pisanego wymogi te dotyczą odpowiedniej (niewielkiej) zawartości semantycznej zdania początkowego, które zazwyczaj przedstawia jakiś wycinek rzeczywistości, co staje się punktem wyjścia do dalszej predykcji³, oraz zapowiadającego charakteru tych zdań. Zwykle bowiem w tekstach tego typu anonsują one treść następującego po nich fragmentu. Ten wymóg dotyczy więc w zasadzie ich nacechowania literackiego, gdyż taką właściwość wykazują incipity tekstów zaplanowanych, uprzednio przygotowanych, z konsekwentnie rozwijającą się narracją. Jako przykład klasycznych formuł incipitowych, w pełni odpowiadających tym dość ogólnym, trzeba przyznać, wymogom, podaje się zazwyczaj zdania egzystencjalne i nominatywne równoważniki zdań. Ich semantyka ogranicza się bowiem istotnie do wyodrębniania fragmentów rzeczywistości, gdyż nawet jeżeli w zdaniach egzystencjalnych orzekane jest istnienie pewnych obiektów, jest ono w zasadzie tylko ich wyodrębnieniem⁴. Są więc, jak mówi Anna Wierzbicka, zdaniami tylko z pozoru⁵. Mają przez to wyraźnie anonsujący i konotujący charakter. Uważa się, że w incipicie wyzyskiwane są one, podobnie jak i wspomniane równoważniki zdań, jako pewnego rodzaju nagłówki⁶.

Poza incipitem wykorzystanie zdań egzystencjalnych jest, ze względu na ich specyficzną semantykę, niewielkie, tak jak niewielkie jest użycie innych zdań prostych, nierozwiniętych⁷. Wtedy jednak, kiedy się je już do tekstu wprowadza, stają się one ważnym sygnałem początku. Dzieje się to szczególnie wtedy, gdy również szyk zdania jest typowy dla takiego użycia, czyli gdy występuje „charakterystyczne następstwo informacji, a mianowicie następstwo wysuwające predykatywną część zdania na początek”⁸, por. schemat: *Był sobie X*. Zdania takie mają specyficzną strukturę romantyczną, są – jak mówi Irina Kowtunowa – „kompleksowym rematem” o określonym, jak powiedziano, stałym szyku⁹. Inaczej mówiąc, ów szyk i struktura rematyczna pozbawiają je neutralności stylistycznej¹⁰.

Znacznie bardziej różnorodne funkcje w tekście przypisuje się równoważnikom zdań, które bywają nie tylko delimitatorem sygnalizującym początek narracji czy wprowadzenie do niej nowego obrazu, ale też są znanym środkiem stylistycznym, stosowanym z dużą częstotliwością w wypowiedziach o charakterze sprawozdawczo-rejestrującym, stąd użyte w formule incipitowej, często nie pojedynczo, mogą zapowiadać nie tylko treść, ale i formę następującego po nich fragmentu. Por. charakterystyczne zdania początkowe stosowane przez Marię Kuncewiczową w jej opowiadaniach, będących zwartą, nasyconą szczegółami, jakby pospiesznie przekazywaną relacją z miejsc zdarzeń. Sygnalizują one w tym wypadku ów „styl telegraficzny”, określane też czasami jako „nagłówkowe formułowanie treści”¹¹:

Niedziela na placu św. Piotra. Pogoda, słońce łaskawe, tłum gęsty. Stoimy z Jerzym...

(Urbi et orbi)

W szpitalu ani wzniosłości, ani elegancji. Kroplówki. Rentgeny. Analizy. Któregoś popołudnia umieszczono na wysokiej podstawie telewizor...

(Na własnych nogach)

Mówiąc o stylistycznym wyzyskiwaniu tego typu struktur w różnych tekstach, warto zwrócić uwagę na nieco szersze potraktowanie tego problemu przez Kowtunową. Jej rozważania nie ograniczają się bowiem do omawiania roli danych zdań w formule incipitowej, ale wskazują na funkcjonowanie ich jako struktur oznaczających „pojawienie się na scenie”, czyli służących wprowadzeniu do narracji nowego obrazu, czy to jako pierwszego dla danego utworu, czy też jako „kolejnego ogniwa znaczeniowego”, konsekwentnie dołączanego do już istniejących¹². W obydwu wypadkach wykorzystywane są bowiem podobne środki.

Ważne miejsce zajmują wśród nich wysunięte zazwyczaj na pozycję nagłosową formy wyrazowe oznaczające stosunki lokatywne i temporalne. Taki szyk stosowany jest bez względu na to, czy owe formy wnoszą w pełni nową informację, czy też mowa już była o tym we wcześniejszym fragmencie, gdy zajmują one pozycję wewnątrztekstową, gdyż dowolny fakt, który jest orzekany, musi być umieszczony w czasie i przestrzeni, gdzie go możemy odszukać¹³. Kowtunowa

mówi, że „winien być ujęty w przestrzenno-czasowe ramy”¹⁴. Por. przytaczany często model formuły incipitowej: *W miejscu X w czasie Y żył Z*, uznawany za najpełniejszy¹⁵.

Dane o miejscu i czasie stanowią przy tym informację samodzielną, pozwalającą na przekazywanie jej w różny sposób. Z tej przyczyny stały się one podatnym podłożem do tworzenia nowatorskich, przykuwających uwagę odbiorcy, incipitów, gdzie są one wydzielane w odrębne wypowiedzenie, a niekiedy i wysuwane za pomocą środków graficznych przed tekst przedmiotowy. Mogą więc być odbierane jako swoisty wstęp, zapowiedź tego, o czym będzie mowa. W taki sposób dość często są wyzyskiwane dwa rodzaje struktur o semantyce lokatywno-temporalnej: wspomniane już wcześniej nominatywne równoważniki zdań oraz samodzielne formy wyrazowe (przypadkowe i przyimkowo-przypadkowe) nazywane w takim użyciu wypowiedzeniami ekspozycyjnymi¹⁶.

Tego typu chwytów kompozycyjnych stosuje się w niektórych gatunkach tekstów pisanych. Wiadomo też, że są one przenoszone z jednych gatunków do innych, np. z literatury pamiętnikarskiej i publicystyki do prozy artystycznej, z utworów dramatycznych do prozatorskich i stosowane nie tylko jako sygnały początku, ale i sygnały określonego sposobu przekazywania informacji, np. prozy niesyntagmatycznej. Przykładem takiego wykorzystania nominatywnych równoważników zdań może być wspomniana już poprzednio proza Kuncewiczowej. W cyklu miniaturowych opowiadań rzymskich, nazywanych przez autorkę *Przeźroczami* stykamy się z jednej strony z prozą artystyczną zawierającą cechy osobistych zapisków, z drugiej zaś, ze skondensowaną relacją z różnych miejsc i zdarzeń. Dane o owym miejscu i czasie zdarzeń przedstawiane są odbiorcy jako pierwsza porcja informacji. Traktuje ją autorka jako swoisty wstęp, coś pośredniego między nagłówkiem a nawiązaniem, po nim bowiem wprowadza typową konstrukcję „pojawienia się na scenie”:

Żywa woda

Inny dzień, ta sama pogoda. Ta sama dzielnica: Centrum Historyczne między Piazza Navona a Piazza Colonna z Panteonem i placem Minerwy pośrodku. Niedaleko jest dom, gdzie mieszkała...

Por. podobne incipity w reporterskich notatkach Grigorija Remiczenki:

Коксуль - пригород Нукуса. В домах, где я был, живут уже не крестьяне, но еще не горожане ...

(Аральская катастрофа)

Por. też formułę początkową wspomnień jednego z bohaterów Jurija Trifonowa, zbliżoną w formie do poprzednich:

Это февраль девятнадцатого, станица Михайлинская. Северный Дон. Мигулин двумя кавдивизиями гонит красновцев на юг ...

(Старик)

Podobne właściwości zarówno delimitacyjne, jak i zapowiadające wykazują także wspomniane wypowiedzenia ekspozycyjne, por.:

В Харькове, в городской больнице. Встретились мы тогда совсем случайно, уже не надеясь....

(Павлов)

От Памира - до Арала. Нигде не можем добиться данных о воде...

(Ремиченко)

Na spacerze z Dorotką, Między Operą i placem Wolności – szlak wielkowiejskich ruin...

(Kubacki)

W redakcji. Właśnie przyszły dwie córki Mackiewiczów, Cata i Józefa...

(Putrament)

W telewizji. Nagrywałem rozmowę z „Siódmką”...

(Putrament)

Mają one, jak widać, niejednorodną strukturę, tworząc z następującym po nich zdaniem jeden schemat, bądź też nie tworzą go, przez co uwidocznia się jeszcze bardziej ich anonsujący charakter. Na ich przykładzie możemy obserwować, jak płynna jest granica między poszczególnymi delimitatorami, wyznaczającymi początek tekstu literackiego i jak ten fakt może być wykorzystywany w celach kompozycyjnych.

Możemy tu dla porównania posłużyć się przykładami wysuwania tego typu struktur aż na pozycję nagłówka, co jest zabiegiem znanym od dawna. Por. jak stosuje tego typu delimitatory Fiodor Abramow:

На перевозе

Вглядывается в темень, в заречье, вспоминает слова Мазурова - нельзя жить мезтью. И вдруг приходит в голову...

(*Поездка в прошлое*)

Spotykamy się z tym i w prozie Hanny Krall, która często rozbija zdania incipitowe na mniejsze jednostki i wykorzystuje je jako nagłówki i nawiązania, rozpoczynając narrację już od nagłówka, por.:

Po sumie

Tego dnia był śnieg. W śniegu myła ręce kobieta, którą znaleziono w ziemiance...

(*Hipnoza*)

Do Woli Gułowskiej

Jedzie się przez Syrokomlę...

(*Hipnoza*)

Warto dodać, że podobnym zabiegom poddawane są też zdania egzystencjalne, por.:

...był chłopiec,

pochodził z miasteczka Polin, wskutek „zamieszek ludowych” znalazł się w Pradze....

(Hipnoza)

Zwraca uwagę oszczędność środków, jakimi posługują się autorzy przy tworzeniu incipitu, kiedy powierzają wszystkie funkcje wyznaczników początku strukturom nie wychodzącym poza jedno zdanie. Rezygnacja z jakichkolwiek „wstępów” i zastosowanie niezwykle zwartej, skrótowej formuły inicjalnej pełni funkcję ekspresywną.

Pomijanie nagłówka i zastąpienie go incipitem utworu stosowane jest np. w wypadku tekstów poetyckich, zawierających intymną wypowiedź liryczną. Natomiast całkowity brak nagłówka należy do zasadniczych cech tekstów mówionych i tu raczej należy szukać źródła tego typu chwytu kompozycyjnego, stosowanego tak konsekwentnie przez Krallównę, rozpoczynając kolejne rozdziały *Hipnozy* tak, jak rozpoczyna się typowe teksty oralne, por.: *był chłopiec, był cadyk, byli cadycy* itp.

Natomiast dla Abramowa tego typu zabieg dostarcza przede wszystkim dodatkowych delimitatorów, wydzielających kolejne tematy, które są przedmiotem jego zapisków i na które chce zwrócić uwagę odbiorcy.

Zgoła odmienną rolę przydziela się natomiast omawianym wypowiedziom w sytuacji, gdy umieszcza się je na wzór didaskaliów między nagłówkiem a tekstem przedmiotowym, jako swoisty wstęp (tekst poboczny) nietypowy dla utworów prozatorskich, przejęty wraz z innymi środkami, np. z umownym podziałem na role, właśnie z dramatu, por.:

Kto nie odpowiada na pytania

W jego mieszkaniu, pod koniec lat sześćdziesiątych. Wiosennie, niemal majowo. Oberluft uchylony.

On: Może jesteś i zdolny, ale brakuje ci odwagi. Bez tego nie ma prawdziwego pisarstwa.

Ja: Patrzę na kilka wydzielonych półek w regale stojącym w przerwie między oknami wychodzącymi na hałaśliwą ulicę. Przekłady jego książek na wiele języków.

(Jerzy Górzeński)

W didaskaliach bowiem, a także w podawanej w incipitach niektórych tekstów dacie dopatruje się Żołotowa źródła powstania wypowiedzeń ekspozycyjnych¹⁷.

Bliski związek tego typu formuł incipitowych z datą polega jednak nie tylko na tym, że mogły się one pod wpływem daty (podawanej nierzadko wraz z nazwą miejscowości) ukształtować, ale i na tym, że dość często właśnie z datą świetnie się komponują w charakterystyczny incipit dzienników, zapisków reporterskich i im podobnych tekstów. W takim użyciu uznaje się je za wyraźnie nacechowany stylistycznie wyznacznik początku określonych gatunków tekstów. O tym, że często stanowią one jeden „kompleksowy delimitator” może świadczyć fakt wprowadzenia z ich pomocą stopniowego uszczegółowienia danych, por. typowy incipit przytaczanego wyżej *Dziennika* Wacława Kubackiego.

Po południu w muzeum Aleksandra Skriabina. Tylko czterech uczestników kongresu zapisało się na tę wycieczkę...

Na zakończenie niniejszego przeglądu chwytów kompozycyjnych stosowanych przy tworzeniu formuł incipitowych warto zwrócić uwagę na fakt, jak uniwersalnym materiałem są krótkie, zwarte, o imiennym charakterze wypowiedzenia oznaczające czas i miejsce: zarówno nominatywne równoważniki zdań, jak i wypowiedzenia ekspozycyjne.

Ze względu na swą semantykę oraz – co bardzo istotne – skondensowaną, świadomie skrótową formę mogą one podejmować w formule incipitowej wszystkie właściwie funkcje – od nagłówka aż do nawiązania. Rola ich nie ogranicza się tylko do przekazywania informacji na temat miejsca i tła czasowego przedstawianych zdarzeń, ale polega również na sygnalizowaniu określonego sposobu przekazywania informacji. Wskazują one na wyrazisty, zwarty, jakby „siekany” – jak mówi Prokopowicz – styl, tak typowy dla utworów współczesnej doby¹⁸.

Można zaobserwować, że wymienione wyżej dwa rodzaje struktur imiennych wykorzystywane są podobnie do budowania zdań egzystencjalnych, mają bowiem zbliżone właściwości anonsujące i konotujące, stanowią przy tym tak samo typowy, nacechowany stylistycznie wyznacznik początku tekstów pisanych.

PRZYPISY

¹ Podstawowe rozróżnienia w zakresie początków tekstu wprowadza T. Dobrzyńska, por. *Delimitacja tekstu pisanego i mówionego*, [w:] *Tekst, język, poetyka*, pod red. M.R. Mayenowej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 114.

² *Ibidem*, s. 117.

³ *Ibidem*, s. 115.

⁴ A. Wierzbicka, *Dociekania semantyczne*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 144.

⁵ *Ibidem*, s. 144.

⁶ H. Kurkowska, S. Skorupka, *Stylistyka polska*, Warszawa 1959, s. 205.

⁷ *Ibidem*, s. 205.

⁸ I.I. Kowtunowa, *Russkij jazyk. Poriadok słow i aktualnoje czenienije*, Moskwa 1976, s. 47 i n.

⁹ I.I. Kowtunowa, *Struktura chudożestwiennogo tieksta i nowaja informacyja* [w:] *Sintaksis tieksta*, Moskwa 1979, s. 262.

¹⁰ M.R. Mayenowa, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 274.

¹¹ N.N. Prokopowicz, *O processach struktornogo prieobrazowanija słowosoczetanija w so-wriemniennom russkom jazykie*, [w:] *Razwitije sintaksisa sowriemniennogo russkogo jazyka*, Moskwa 1966, s. 137 i n.

¹² I.I. Kowtunowa, *Struktura...*, op. cit., s. 266.

¹³ M.R. Mayenowa, op. cit., s. 273.

¹⁴ I.I. Kowtunowa, op. cit., s. 266.

¹⁵ T. Dobrzyńska, op. cit., s. 115.

¹⁶ G.A. Zołotowa, *Oczerk funkcjonalnogo sintaksisa russkogo jazyka*, Moskwa 1973, s. 72 i n.

¹⁷ *Ibidem*, s. 74.

¹⁸ N.N. Prokopowicz, op. cit., s. 136.

ŹRÓDŁA

- ¹ F. Abramow, *Pojezdka w przeszłoje*, „Nowyj mir”, 1989, nr 5.
- ² N.B. Pawłow, *Wstriezca*, „Sputnik” 1984, nr 2.
- ³ G. Riemiczenko, *My znajem...*, „Nowyj mir”, 1989, nr 5.
- ⁴ J. Trifonow, *Starik*, [w:] *Izbrannoje*, Minsk 1983.
- ⁵ J. Górzeński, *Kto nie odpowiada na pytania*, „Pismo Literacko-Artystyczne” 1985, nr 5.
- ⁶ H. Krall, *Hipnoza*, Warszawa 1989.
- ⁷ W. Kubacki, *Dziennik*, Warszawa 1971.
- ⁸ M. Kuncewiczowa, *Przeźrocza*, Warszawa 1985.

ТЕРЕСА ЖЕБЕРЕК

О некоторых типах начальных формул литературных текстов

В статье анализируются начальные формулы литературных текстов, в которых в довольно разнообразных функциях применяются номинативные и экспозиционные высказывания, выражающие пространственно-временные отношения.

Благодаря своим коннотативным свойствам и "заголовочному" характеру, названные выше структуры выделяются из предметного текста и выдвигаются на позицию своеобразного вступления, напоминающего драматургические ремарки или применяемую в личных записках и мемуарах дату. Могут также использоваться как выделенные из начального предложения заголовки. В таком употреблении они, как правило, являются не только типичными, выразительными сигналами начала текстов; с их помощью указывается также жанр и определенный способ повествования.